

AUSRA NAVICKIENE

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ LEIDĖJAI IR JŲ LEIDINIAI 1795—1864 m.

1795—1864 m. laikotarpis išsiskiria kiekybiniu ir kokybiniu lietuviškos knygos augimu, kurį skatino įsigalintys nauji socialiniai ir ekonominiai santykiai, aktyvėjantis kultūrinis lietuvių gyvenimas, išaugę kultūriniai poreikiai, socialinio ir nacionalinio judėjimo apraiškos. Nuo M. Mažvydo katekizmo pasirodymo iki 1795 m. buvo išspausdintos 488 lietuviškos knygos, o per vėlesnius 7 dešimtmečius (iki 1865 m.) — 1088, t. y. knygų padvigubėjo. Spaudos leidyba labai suaktyvėjo Didžiojoje Lietuvoje, kur tuo metu buvo išleisti 585 leidiniai, arba 54% visų lietuviškų knygų. Kintančios socialinės, ekonominės, politinės ir kultūrinės krašto gyvenimo sąlygos lėmė tai, kad spauda plėtojosi netolygiai. Per pirmuosius dešimt metų, t. y. nuo 1795 iki 1804 metų, pasirodė 32, 1805—1814 m. — 23, 1815—1824 m. — 49, 1825—1834 m. — 54, 1835—1844 m. — 47, 1845—1854 m. — 108 ir 1855—1864 m. — 272 leidiniai. Leidybinės veiklos apimtis ir turinys tiesiogiai priklausė nuo asmenų, organizacijų, įstaigų ir įmonių, kurie, siekdami konkrečių tikslų ar vadovaudamiesi konkrečia programa, spaudos gamybos procesui naudojo savo lėšas arba jas mobilizavo, buvo leidybinės veiklos organizatoriais ir dažniausiai savo leidinių reklamuotojais ir platintojais. Straipsnyje apžvelgsime kiekybines ir kokybines lietuviškų knygų leidėjų ir jų leidinių ypatybes 1795—1864 m. Didžiojoje Lietuvoje.

XIX a. kultūros, švietimo, spaudos tyrinėtojai savo darbuose aptarė ir kai kuriuos knygų leidybos aspektus. Daug faktografinių duomenų apie to meto leidinius ir leidėjus pateikė V. Biržiška¹. Apie Zavadskių firmos leidybinę veiklą rašė V. Abramavičius, I. Rozet, R. Cibulskis². M. Akelaičio leidybinius planus ir jų įgyvendinimo būdus aptarė A. Janulaitis,

¹ Biržiška V. Lietuvių knygos augimo etapai. — K., 1930. — 32 p.; jo paties. Lietuviškų knygų istorijos bruožai. — D. I. Senosios lietuviškos knygos. — K., 1930. — 132 p.; jo paties. Senųjų lietuviškų knygų istorija. — D. 1—2. — Cikaga, 1953—1957; jo paties. Aleksandrynas. — T. 2—3. — Cikaga, 1963—1965.

² Abramavičius V. L. Ivinskiš ir Zavadskių leidykla // Pergalė. — 1945. — Nr. 5. — P. 66—83; jo paties. Zavadskiai ir lietuviška knyga Vilniuje. — V., [1944]. — 15 p.; Rozet P. И. Ю. Завадский и издательская деятельность Вильнюсского университета в первом тридцатилетии XIX века // Mokslu darbai 32. Istorijos-Filologijos mokslų serija. Istorija 2. — 1960. — P. 151—165; Cybulski R. Jozef Zawadzki — księgarz, drukarz, wydawca. — Wrocław, 1972. — 265 s.; jo paties. Formowanie się modelu kapitalistycznego przedsiębiorstwa wydawniczo-księgarskiego w Polsce w latach 1800—1831 // Studija o Książce. — 1976. — T. 6. — S. 101—130.

V. Merkys, A. Tyla, Z. Medišauskienė³. Tyrinėtojai J. Lebedys, V. Merkys, D. Petkevičiūtė, V. Vanagas aprašė S. Stanevičiaus, S. Daukanto, L. Ivinskio, A. Strazdo kūrinių leidybą⁴. K. Gečys, D. Gargasaitė, K. Grigas, J. Kregždė, M. Lukšienė, L. Mulevičius pateikė įvairių leidinių tipų leidybos faktų⁵. Apie knygų leidybą Vilniuje XIX a. pirmajame trisdešimtmetyje rašė G. Sulkinas, A. Kaupuža, I. Lukšaitė, 1832—1863 m. Vilniaus spaudą nagrinėjo S. Stolzman⁶. V. Zukas aptarė 1795—1864 m. lietuviškų knygų tematiką ir visuomenines funkcijas⁷. Minėti darbai reikšmingi straipsnio temai atskleisti, tačiau šių tyrinėjimų rezultatų sintezė nepaaiškina problemų lietuviškos knygos leidybos organizavimo ir jos pajėgumų klausimų, kurie iki šiol specialiai nebuvo nagrinėti.

Leidėjų žymėjimas XIX a. spausdintose knygose nebuvo paplitęs. Retai kada leidėjas būdavo nurodomas leidimo duomenyse, paminėtas kūrinio įžangoje ar pabaigoje. Reikalingos informacijos teko ieškoti įvairiuose šaltiniuose: spaustuvių, knygynų, cenzūros organų dokumentuose, lietuvių raštijos darbuotojų, spaustuvininkų ir kitų kultūros ir visuomenės veikėjų korespondencijoje, tuometinėje periodinėje spaudoje, bibliografi-

³ Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. — V., 1969. — 95 p.; Merkys V. Pastangos leisti liaudies biblioteką ir laikraštį „Pakeleivingas“ (1858—1859) // Knygotyra. — 1983. — T. 9(16), 1 šas. — P. 25—38; Тила А. Связи Микалоюса Акелайтиса с польскими культурными и политическими деятелями // Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich XIX wieku. — Wrocław, 1972. — S. 171—179; Medišauskienė Z. A. H. Kirkoro spaustuvė ir „Liaudies bibliotekėlės“ leidimas // Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. — V., 1990. — P. 33—46.

⁴ Lebedys J. Simonas Stanevičius. — K., 1955. — 332 p.; Merkys V. Simonas Daukantas. — V., 1972. — 336 p.; Petkevičiūtė D. Laurynas Ivinskis. — V., 1988. — 245 p.; Vanagas V. Antanas Strazdas. — V., 1968. — 400 p.

⁵ Gieczys K. Bractwa trzezwosci w diecezji Zmudzkiej w latach 1858—1864. — W., 1935. — S. 38—48, 136—152; Gargasaitė D. 1861 m. spaudiniai-himnai // Knygotyra. — 1980. — T. 8(15), 1 šas. — P. 51—57; jos pačios. Lietuviškų elementorių leidyba XIX a. // Knygotyra. — 1986. — T. 14(21), 1 šas. — P. 76—87; Grigas K. Simonas Daukantas — lietuvių tautosakos rinkėjas, leidėjas ir vertintojas // Iš lietuvių kultūros istorijos. — V., 1958. — T. 1. — P. 270—286; jo paties. Simono Daukanto lietuvių tautosakos rinkiniai ir leidiniai // Lietuvos TSR Mokslų Akad. darbai. Serija A. — 1958. — T. 1. — P. 225—243; Kregždė J. Lietuvių reformatų raštija. — Cikaga, 1978. — P. 114—133; Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. — K., 1970. — P. 333—351; Mulevičius L. Baudžiavos panaikinimo įstatymų išleidimas lietuvių kalba // Spauda ir spaustuvės. — V., 1972. — P. 86—110.

⁶ Шулькина Г. Я. Роль Виленского университета в развитии книгоиздательского и книготоргового дела в первой трети XIX века // Труды Ленинградского института культуры им. Н. К. Крупской. — 1967. — Т. XVIII. С. 283—299; jos pačios. Развитие книгоиздательского дела Вильнюса в первом тридцатилетии XIX века: Автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук. — Ленинград, 1969. — 15 с.; Kaupuž A., Lukšaitė I. A. Butkevičiaus gramatikos byla // Kalbotyra. — 1962. — P. 122—161; Stolzman M. Nigdy od ciebie miasto ... Dzieje kultury Wilenskiej lat międzypowstaniowych (1832—1863). — Olsztyn, 1987. — S. 59—103.

⁷ Zukas V. Lietuviškos knygos bruožai: 1795—1864 m. Tematikos klausimai // Knygotyra. — 1981. — T. 9(16), 1 šas. — P. 39—51; jo paties. XIX a. pirmosios pusės (iki 1864 m.) lietuviškos knygos funkcijos // Bibliotekų darbas. — 1988. — Nr. 10. — P. 29—31.

niuose leidiniuose, iš kurių svarbiausi — „Lietuvos TSR bibliografijos“ A serijos tomai. Remiantis šaltinių duomenimis, minėtų autorių tyrinėjimais, analizuojant spausdintas knygas, pavyko nustatyti daugumos lietuviškų knygų leidėjus (8 knygų leidėjai liko nežinomi).

XIX a. lietuviškas knygas leido **knygos įmonės ir įstaigos (spaustuvės ir knygynai)**, **religinės ir pasaulietinės institucijos (įvairios nekomercinės įstaigos ir organizacijos) ir daugybė pavienių asmenų**. Skirtingos leidėjų idėjinės politinės pažiūros, veiklos motyvai ir tikslai, finansiniai pajėgumai nulėmė nevienodą jų leidybinės veiklos intensyvumą, rezultatus ir reikšmę lietuvių kultūrai.

Knygų leidybai perėjus į komercijos ir verslo sritį, svarbiausi lietuviškų knygų leidėjai buvo **spaustuvės ir knygynai**. Knygos įmonės ir įstaigos išleido 62,05% visų to meto lietuviškų knygų. Spaustuvėms teko 56,58%, o knygynams — 5,47% spaudinių.

Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvos dalyje, priklausiusioje Rusijos imperijai, iš 20 lietuviškas knygas spausdinsiu spaustuvių leidybine veikla užsiėmė 11: Vilniuje — 10 ir Kaune — 1 spaustuvė. Leidinių gausumu išsiskyrė Vilniaus J. Zavadskio įmonė, išspausdinus 132 lietuviškas knygas. Kitų spaustuvių leidiniai sudarė 199 spaudinius. Vilniaus miesto diecezijos (misionierių) spaustuvei priskiriami 53 leidiniai, bazilijonų — 41, privačiai A. Dvoržeco — 36, privačiai M. Romo — 22, Vilniaus vyriausiosios mokyklos (nuo 1803 m. Vilniaus universiteto) — 16, privačiai A. Syrkino — 5, privačiai S. Blumovičiaus — 4, privačiai S. Solco — 3, pajorų kolegijos — 2, Kauno miesto privačiai S. Sokolovskio — 2 leidiniai. (Likusius 14 leidinių išleidusios įmonės nėra nustatytos). Dėl didelės spaustuvių koncentracijos Vilniuje susitelkė daug šios kategorijos leidėjų. XIX a. viduryje naujas leidybinės veiklos centras susiformavo Kaune, kur 7 dešimtmetyje buvo išspausdintos 2 minėtos lietuviškos knygos. Pirmosios spaustuvės šiame mieste įsikūrė 1843 m., Kaunui tapus gubernijos centru. Tačiau menki finansiniai spaustuvinių išteklių ir pasyvus kultūrinis bei ekonominis miesto gyvenimas varžė jų leidybinę veiklą.

XVIII a. pabaigoje intensyviausiai lietuviškas knygas leido Vilniaus vyriausiosios mokyklos spaustuvė, pirmajame XIX a. ketvirtyje — bažnytinių institucijų spaustuvės, kurių leidybinė veikla baigėsi carinės Rusijos valdžiai pradėjus naikinti vienuolynus Lietuvoje. Religinė institucijų spaustuvių leidybinės tradicijas tęsė naujo tipo privačios spaustuvės, pradėjusios kurtis XIX a. pradžioje ir nuo penktojo dešimtmečio dominavusios lietuviškos knygos leidyboje. Jų savininkai, lenkų ar žydų tautybės verslininkai, išmanė ekonominius prekių rinkos dėsnius ir varžėsi tarpusavyje dėl didelės paklausos religinio turinio knygų spausdinimo teisės. Pavyzdžiui, 1850 m. Vilniaus cenzūros komitete buvo nagrinėjamas konfliktas, kilęs tarp spaustuvininko A. Dvoržeco ir knygyno savininko K. Rafalovičiaus žmonos Sofijos Dajen dėl populiaros maldaknygės „Senas auksa altorius“ leidimo⁸. Abu leidėjai turėjo doku-

⁸ Vilniaus cenzūros komiteto 1850 m. posėdžių protokolų medžiaga // CVIA. — F. 1240, ap. 1, b. 79. — L. 55—64.

mentus, patvirtinančius teisę į šios maldaknygės nuosavybę⁹. A. Dvoržecas rėmėsi 1850 m. spalio mėn. 14 d. sutartimi su T. Juzumu, kuris pataisytą ir papildytą maldaknygę „Senas auksa altorius“ pardavė spaustuvininkui dar 1848 m. S. Dajen rėmėsi sutartimi su J. Lechavičiumi, 1849 m. spalio 23 d. perdavusiu R. Rafalovičiui papildytos tos pačios maldaknygės leidimo teisę. Cenzūros komitetai konfliktą išsprendė leidęs spausdinti ir platinti maldaknygę abiem leidėjams, kadangi nauji knygos variantai mažai skyrėsi nuo 1754 m. Vilniuje pasirodžiusios maldaknygės.

Spaustuvių lėšomis 1795—1864 m. iš viso buvo išleisti 78 pasaulietinio ir 253 religinio turinio knygos. Religinių leidinių daugumą sudarė pakartotiniai XVIII a. maldaknygių, giesmynų, Biblijos ištraukų su komentarais leidimai. Kylant lietuvių raštingumui, gausėjant skaitytojų, daugėjo ir pasaulietinio turinio spaudinių. Iš jų dažniausiai buvo pakartotiniai leidžiamas elementorius „Mokslas skaytima“. Nuo 1795 m. pradžios per 70 metų jo leidimas buvo pakartotas 62 kartus¹⁰. Šį elementorių spausdino visos lietuviškas knygas leidžiančios Vilniaus ir Kauno spaustuvės. Misionierių spaustuvei priskirtinas pirmojo pasaulietinio turinio elementorius — K. J. Nezabitauskio „Naujas mokslas skaytima“ leidimas (leidėjas nustatytas remiantis I. Loboikos laiško N. Rumiancėvui duomenimis¹¹). Naujos privačios spaustuvės išleido daugiau pasaulietinio turinio knygų negu institucinės spaustuvės. Pasaulietinės knygos sudarė beveik trečdalį A. Dvoržeco spaustuvės leidinių. 1861 m. ši spaustuvė išleido K. Aleknavičiaus knygelę „Pasakas, pritikimai, veselos ir giesmes“. Tai vienintelis lietuvių grožinės literatūros kūrinys, pasirodęs A. Dvoržeco įmonėje. Atrodo, kad išspausdinti šį kūrinį A. Dvoržecą paskatino ne idėjiniai ar švietimo motyvai, o pelningas bendradarbiavimas su knygelės autoriumi, kuris šioje spaustuveje savo lėšomis 1846 ir 1850 m. išleido elementorių „Lengvus mokslas skaytit Rašto švento“. M. Romas savo lėšomis spausdino tik elementorių „Mokslas skaytima“. Kelias lietuviškas knygas jis išleido kartu su spaustuvininku Z. Nochimovičiumi: 1838 m. — „Mokslas skaytima“, 1832 m. — K. Kasakauskio „Kalbrieda ležuvio žiamaytiško“ (lenkų kalba). Lietuvių kalbos tyrinėtojo P. Joniko žodžiais tariant, leidėjų nuopelnas tas, kad pasaulį išvydo „... šioj gadynėj pirma originali gramatika“¹². Išskirtina žymiausios ir didžiausios XIX a. Lietuvoje leidybos, spausdinimo bei knygų prekybos įmonės — J. Zavadskio firmos lietuviškų pasaulie-

⁹ 1826 m. cenzūros įstatymo § 52 numatė: „Tuo atveju, jeigu leidėjas ne pats parašė veikalą ar knygą, kurią nori išspausdinti, tai turi pristatyti pažymėjimą raštu, kad nuosavybės teisę į ją įsigijo teisėtu būdu“ (Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. — Спб., 1862. — С. 142).

¹⁰ Gargasaitė D. Lietuviškų ... — P. 76—87.

¹¹ Kaupuža A. XIX a. pradžios Lietuvos veikėjai pagal prof. I. N. Loboikos susirašinėjimą su N. P. Rumiancėvu, muziejaus steigėju // Literatūra. — 1967. — T. 10. — P. 186.

¹² Jonikas P. Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos idėja priešaušrio metu // Archivum philologicum. — 1937. — Kn. 6. — P. 65.

tinųjų leidinių produkcija: L. Ivinskio redaguojamųjų kalendorių 11 leidimų, L. Ivinskio išverstos Ch. Smido apysakos „Genavejte“ 2 leidimai, „Mokslas skaytima“ 5 leidimai ir du komercinės paskirties bibliografiniai leidiniai (1858 ir 1863 m. knygų prekybos katalogai). A. Zavadskio, J. Zavadskio sūnaus ir įmonių paveldėtojo, leidybinę veiklą ypač skatino Varnių knygyno, svarbiausios A. Zavadskio lietuviškų leidinių platinimo įstaigos, įkūrimas (1853 m.). Lietuvių šviesuomenės atstovai — J. Račkauskis, L. Ivinskis, M. Valančius ir kiti — laiškuose, nurodydami didžiausios paklausos leidinius, siūsdami naujus rankraščius, nuolat ragino spaustuvininką tiekti lietuviškas knygas¹³. Be to, patys lietuviai padėjo platinėti knygas ir knygynė, ir už jo ribų. Susidarius geroms knygų platinimo sąlygoms bei įsitikinus, kad lietuviškų knygų leidyba pelninga, bendroje A. Zavadskio leidybinėje produkcijoje jų padaugėjo. Tai rodo ir skirtingų laikotarpių J. Zavadskio firmos leidybos duomenų analizė. G. Sulkinos apskaičiavimu¹⁴, 1805—1838 m. J. Zavadskio firma išspausdino 851 knygą, tarp jų vieną lietuvišką leidinį „Lietuviškos evangelijos“. 1845—1865 m. (L. Abramavičiaus duomenimis¹⁵) firma savo lėšomis išleido 596 leidinius, iš kurių 348 — lenkų, 105 — lietuvių¹⁶, 25 — rusų ir 11 — prancūzų bei vokiečių kalbomis. Lietuviškos knygos tuo laiku sudarė beveik penktadalį visų firmos leidinių. A. Zavadskiui taip pat priskiriama ir M. Valančiaus parengtos knygelės „Apej brostvą blaivistes“, 1858—1861 m. pasirodžiusios šešis kartus, leidyba. Nors keturiuose šios knygelės leidimuose nurodytas kitas leidėjas (E. Vaikinio ir K^o spaustuvė Klaipėdoje), šie duomenys kelia abejonių. E. Vaikinis, 1855—1866 m. turėjęs spaustuvę Klaipėdoje, Didžiajai Lietuvai lietuviškų knygų neleido. Jo įmonėje išspausdintų Mažajai Lietuvai skirtų 10 lietuviškų spaudinių leidimą finansavo privatūs asmenys ar jų grupės. Kad tikrasis šio pelningo užsakymo leidėjas galėjo būti A. Zavadskis, rodo ir Varnių knygynė dirbusio A. Kobilinskio 1860 m. balandžio 12 d. laiškas spaustuvininkui, kuriame pageidaujama „... išsamiau atsakyti į mūsų laiškus, kuriuose prašėme kuo greičiau išspausdinti knygeles blaivybės draugijoms“¹⁷. Valdžios represijos (minėtos knygos buvo uždraustos pardavinėti, kufiskuota dalis jų tiražo¹⁸) priverė A. Zavadskį antraštiniame knygelių lape klastoti leidimo duomenis. Pritartina tyrinėtojo K. Gečio nuomonei¹⁹, kad visi knygelės „Apej brostvą blaivistes“ leidimai pasirodė J. Zavadskio firmos spaustuvėje. Tai patvirtino ir minėtų leidinių šriftų analizė.

¹³ Petkevičiūtė D. J. Zavadskio knygynas ir skaitykla Varniuose 1853—1856 m. // Knygotyra. — 1984. — T. 12(19). — P. 44—51.

¹⁴ Merkys V. Lietuvos poligrafinės įmonės 1795—1915 m. // Spauda ir spaustuvės. — V., 1972. — P. 234.

¹⁵ Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. — Wilno, 1925. — S. 95.

¹⁶ Straipsnio autorės duomenimis, 1854—1865 m. A. Zavadskio išleido ne 105, o 125 lietuviškas knygas; 1805—1838 m. — 2 knygas.

¹⁷ Gieczys K. Bractwa ... — S. 44—45.

¹⁸ Ten pat. — S. 38—43.

¹⁹ Ten pat.

Lietuviškas knygas leido ir knygynai. Jie tęsė knygų prekybos įmonių leidybinės veiklos tradicijas, susiformavusias jau XVIII a. Knygynų, lėšomis išspausdintos lietuviškos knygos pasirodė XIX a. 6 dešimtmetyje, kai padidėjo jų paklausa bei realizavimo galimybės. Knygynų savininkų, kaip ir spaustuvininkų, leidybinę veiklą skatino noras pasipelnyti. Lietuviškas knygas leido Vilniaus R. Rafalovičiaus, S. Noimano, M. Orgelbrando knygynai. Jų leidiniai — tai A. Jucevičiaus knyga „Litwa pod względem starożytnych zabytkow“ (ji minėtina dėl tautosakos tekstų lietuvių kalba), 5 elementoriai ir 26 religinio turinio knygos. Jos buvo spausdinamos privačiose Vilniaus spaustuose: M. Romo, M. Zimeliovičiaus, A. Marcinovskio, J. Bliumovičiaus, A. Syrkinio. Iš Vilniaus knygynų savininkų išsiskyrė M. Orgelbrandas, savo leidinius spausdinęs ne tik Vilniuje, bet ir Leipcige (1861—1862 m.). F. A. Brokhauzo spaustuve Leipcige buvo išspausdinta 10 maldelių serija — pirmoji žinoma lietuviškų knygų serija. Tai rodo leidinių žymėjimas raidėmis „b“, „f“, „k“, „m“, „n“, „o“. Jeigu knygelės buvo žymimos pagal lotynišką abėcėlę, tai galima spėti, kad ne visi šios serijos leidiniai mums šiandien žinomi. Spausdinimo vietas pasirinkimą nulėmė M. Orgelbrando bendradarbiavimas su savo broliu S. Orgelbrandu — įžymiu lenkų knygyninku. M. Orgelbrandas naudojosi brolio kontaktais, užmegztais su Leipcigo, Paryžiaus, Italijos ir kitų kraštų firmomis.

Palankios masinės paklausos spaudinių realizavimo sąlygos, baimė spausdinti nežinomos paklausos knygas orientavo spaustuvų ir knygynų veiklą į religinio turinio knygas. Tačiau politinės priespaudos, mokyklos lenkinimo ir rusinimo, lenkų kalbos viešpatavimo viešajame gyvenime sąlygomis kiekvienos tiek religinio, tiek pasaulietinio turinio spausdintos lietuviškos knygos pasirodymas buvo svarbus įvykis kovojant už lietuvių kalbos išsaugojimą ir ugdymą.

XIX a. lietuviškas knygas leido nemažai pavienių asmenų. Jų lėšomis buvo išspausdintos 124 knygos — apie 21% visų tuo metu pasirodžiusių leidinių. Pagal santykį su leidžiamu kūriniu pavieniai leidėjai skirstomi į rašytijos darbuotojus ir mecenatus. Leidėjų — autorių ir vertėjų — lėšomis buvo išleistos 45 pasaulietinio ir 39 religinio turinio knygos. Mecenatai finansavo 30 pasaulietinių kūrinių leidybą (iš viso jie išleido 40 knygų). Dauguma šių leidėjų — tai lietuvių nacionalinės inteligentijos atstovai, kurie rūpinosi lietuvių tautos švietimu bei knygų lietuvių kalba leidyba. Tyrinėtojai J. Ochmanskis, M. Lukšienė, E. Aleksandravičius išskiria konfesinės ir pasaulietinės inteligentijos grupes²⁰. Konfesinė inteligentija, palyginti su pasaulietine, buvo gausesnė. Iš 37 lietuviškas knygas leidusių literatūros darbuotojų tik 6 buvo pasauliečiai. Dvasininkai sudarė ir daugumą lietuviškų knygų leidybą finansavusių privačių asmenų. Konfesinė inteligentija rėmėsi turtinga

²⁰ Aleksandravičius E. Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831—1863 metais. — V., 1989. — P. 66—67; Ochmanskis J. Litewski ruch narodowe-kulturalny w XIX wieku (do roku 1890). — Białystok, 1965. — P. 104; Lukšienė M. Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. pirmoje pusėje // Problemos. — 1972. — Nr. 1(9). — P. 73—74.

bažnytine organizacija, leisdama pradinio mokslo bei didaktinę literatūrą pastoracijos tikslais. Pasauliečiai inteligentai labiau rūpinosi mokslinių istorijos, kalbotyros, tautosakos, originaliosios grožinės literatūros veikalų publikavimu. Ir konfesinę, ir pasaulietinę inteligentią skatino leisti lietuviškas knygas ne komercijos tikslai, bet idėjiniai ir švietimo motyvai. Todėl šių leidėjų, ypač pasauliečių, rūpesčiu buvo išspausdintos reikšmingiausios XIX a. lietuviškos knygos.

Pagal ryšius bei santykius su kitais tuo metu lietuviškas knygas leidusiais asmenimis leidėjai skirstomi į pavienius ir jų sambūrius. Mecenatai (grafai Jurgis ir Kazimieras Pliateriai, Rietavo savininkas kunigaikštis Irenėjus Oginskis, Aukštaitijos turtuolis grafas Rainoldas Tyzenhauzas) rėmė tiek vienus, tiek kitus.

Zymus XIX a. rašytojas A. Strazdas — vienas pirmųjų XIX a. pavienių leidėjų — 1814 m. savo lėšomis išspausdino poezijos rinkinį „Giesmės svietiškas ir švintas“. Tai buvo pirmasis ir vienintelis A. Strazdo išleistas originaliosios grožinės literatūros kūrinys, nes tolesnę leidybinę poeto veiklą sustabdė neįveikiamos cenzūros kliūtys. Pavienių lietuviškų knygų leidėjų būrys XIX a. viduryje pagausėjo: Aukštaitijoje savo lėšomis knygas leido lietuvių raštijos darbuotojas K. Aleknavičius, Žemaitijoje — K. Skrodskis, Dzūkijoje — P. Vaicekauskis, Suvalkijoje — A. Tatarė, M. P. Marcinovskis, M. Brunza, Latvijoje — P. Gomalevskis. Protestantų jaunimui skirtų lietuviškų knygelių leidyba rūpinosi Žemaičių superintendantas A. R. Močiulskis. Visi šie leidėjai buvo konfesinės inteligentijos atstovai, krikščionybės ir pradinio švietimo puoselėtojai. Jie spausdino originalius pačių sudarytus elementorius ir katekizmus dažniausiai savo parapijos tikintiesiems, o P. Gomalevskis, A. Tatarė ir A. R. Močiulskis savo lėšomis išleido ir didaktinės literatūros kūrinių.

Lietuviškos knygos leidyba rūpinosi ir lietuvių demokratinės kultūros židiniai (idėjinių bei politinių, o kartais natūralių, draugiškų santykių vienijamų lietuvių inteligentų būreliai²¹). Jie tapo leidėjų sambūriais, visuomeninių leidybinių institucijų užuomazgomis Lietuvoje. Nors šie sambūriai neišaugo į lietuviškų knygų leidybos draugijas ar kitokias institucijas, jų leidybinė veikla pasižymėjo didesniu planingumu ir produktyvumu nei pavienių asmenų.

XIX a. pradžioje lietuviškos pasaulietinės knygos leidybai daugiausia reikšmės turėjo Vilniaus universiteto studentų žemaičių būrelio kultūrinė ir literatūrinė veikla. Aktyviausi grupelės nariai buvo S. Daukantas (tuo metu jis savo kūrinių nespausdino), K. R. Nezabitauskis, S. Stanevičius. Buvo ir daugiau žemaičių, prisidėjusių prie lituanistinės bei leidybinės veiklos organizavimo. Jų manifestu, tautinės nuostatos bei šviečiamųjų bei kultūrinių užmojų programa laikytina S. Stanevičiaus odė „Slovė Žemaičių“, kurioje deklaruojama: „Slovė visus sujudino / Gerą tėviškei daryti / Ir ką amžiai pagadino, / Čėsas yra sutaisyti...“²².

²¹ Aleknavičius E. Min. veik. — P. 66.

²² Lietuvių literatūros istorija. — V., 1979. — P. 83.

S. Stanevičius, aktyviausias šios grupės asmuo, parengė ir išleido daugiausia lietuviškų leidinių. Lietuviškų knygų leidybos organizavimo tikslus jis nurodė anoniminės gramatikos „Universitas Linguarum Litvaniae“ 1824 m. leidimo prakalboje „Skaytisentyms“. Joje aptarė apgailėtiną to meto lietuvių kalbos būklę. Dėl jos S. Stanevičius kaltino dvasininkus, turėjusius savo rankose knygų leidybą. Vienu iš svarbiausių kalbos tobulinimo šaltinių jis laikė senuosius raštus ir ragino „surasti pamestus ir užmirštus žodžius“²³. Rūpindamasis kalbos ugdymu, jis išspausdino M. Daukšos „Postilės“ ištraukų du leidimus, paskelbė žinomo prancūzų pedagogo S. F. Lomono knygelės „Historyia šventa“ vertimą, ėmėsi antrą kartą leisti anoniminę 1737 m. gramatiką „Universitas Linguarum Litvaniae“.

S. Stanevičius buvo pažįstamas ir draugavo su daugeliu universiteto studentų lietuvių, įtraukdamas juos į literatūrinę bei leidybinę veiklą. S. Stanevičiaus tautosakos rinkinio „Daynas žemaičiu“ 1829 m. leidimą finansavo buvęs universiteto studentas dvarininkas A. Pšeciševskis, amžininkų laikomas „šviesiu tėvynės dalykų žinovu ir mėgėju“²⁴. S. Stanevičiaus ir K. Donelaičio pasakėčių rinkinį 1829 m. išleido kitas žemaičių grupės narys ar su jais artimai susijęs asmuo, pasirašęs J. J. W. Lituwys. Įtikėtinas J. Lebedžio spėjimas²⁵, kad J. J. W. Lituwys buvo lietuviškų knygų cenzorius J. Volodzka, kuris rengėsi išleisti ir vieną savo knygelę. Kolektyvinės veiklos rezultatas buvo ir S. Stanevičiaus lietuviškų melodijų rinkinio „Pažimes žemaytyškas gaydas“ pasirodymas. Parengti šį rinkinį padėjo keli asmenys: F. Ivanavičius harmonizavo melodijas, o grafas J. Pliateris išleido 1833 m. Rygoje savo lėšomis.

Studentų žemaičių būrelio veikloje dalyvavo ir J. Rupeika, K. Vizgirda, A. Savickis. Jie vertė įvairias knygas į lietuvių kalbą, leido jas savo lėšomis, vieni kitų leidinius rėmė prenumerata. XIX a. knygų platinimas prenumeratos būdu buvo dažnas. Išankstinis spaudinio užsakymas padėdavo leidėjams numatyti optimalų tiražų dydį bei sukaupti spausdinimui reikalingų lėšų. A. Savickio verstą knygelę buvo užsiprenumeravę: S. Daukanto brolis Aleksandras — 3, S. Stanevičius — 5, M. Valančius — 2, V. Vilmikas — 10 egzempliorių. Knygos pradžioje išspausdintame prenumeratorių sąrašė iš viso nurodyti 46 asmenys, užsisakę 83 egzemplorius. Tarp prenumeratorių — 25 pasauliečiai, kuriems tenka 44 užsakyto leidinio egzemplioriai²⁶.

Pirmojo lietuviškų knygų leidėjų sambūrio pastangomis pasirodė 8 pasaulietinės knygos. Pavieniai leidėjai XIX a. pirmajame ketvirtyje išleido 5 religinio ir 1 pasaulietinio turinio knyga.

²³ Eigminas K. Lietuvių kalbos gramatikos iki 1737 m. ir „Universitas Linguarum Litvaniae“ // Universitas Liguarum Litvaniae. — V., 1981. — P. 50.

²⁴ Wyjătki z nowoczesnych poetow polskich, tłumaczone na język litewski... — Wilno, 1837. — S. 5.

²⁵ Lebedys J. Min. veik. — P. 158.

²⁶ Kempietis Tomas. Apey sekima Chrystusa pona. — V., 1828. — P. [1—2].

XIX a. 4—5 dešimtmetyje lietuviškos knygos leidybai buvo svarbus Peterburgo lietuvių demokratinio židinio susiformavimas. Iškiliausia asmenybė, daugiausia nusipelniusi lietuvių kultūrai, — S. Daukantas. Artimiausi S. Daukanto bendradarbiai ir bendraminčiai Peterburge buvo inteligentai pasauliečiai: uždaryto Vilniaus universiteto profesorius I. Onacevičius, bibliografas V. Anastasevičius, orientalistas A. Muchinas, Peterburgo dvasinės kolegijos egzекutorius A. Lendzevičius, dvasininkai J. K. Gintila, J. Križanauskis, o perkėlus į Peterburgą Vilniaus dvasinę akademiją (1842 m.), prie lietuvių prisidėjo ir M. Valančius. Visus juos jaudino ir domino Lietuvos istorijos, nacionalinės kalbos, kultūros klausimai, lietuvių liaudies švietimo planai ir ateities perspektyvos. Peterburgo lietuvių būreliui priskirtinas ir Ksaveras Kanapackis.

Pirmieji S. Daukanto leidiniai Peterburge pasirodė 1837 m. Tai lotynų kalbos gramatika mokykloms „Prasma lotynų kalbos“ ir lotynų kalbos mokymuisi skirta S. F. Lomono „Epitome historiae sacrae“. 1841 metais legalizavus mokyklas prie katalikų bažnyčių, 1842 m. S. Daukantas išleido „Abeciela lietuvių-kalnienu ir žemajtių kalbos“, skirtą pradinėms mokykloms. S. Daukanto laiške M. Valančiui, rašytame 1846 m. balandžio 17 d., aptariamas šio elementoriaus platinimas, išryškinti ir jo leidimo motyvai: „Be galo dėkoju, kad rūpinies pardavinėti mano knygas, bet malum signum mūsų kraštui, kad per dvejus metus teisparduoti trys šimtai ir keturios dešimtys elementoriaus, nors bažnyčių yra daugiau kaip 160, taigi kiekvienai nupirkti 3 egz. ministrantūrai — tai labai blogai, dvasininkijos apsnūdimo išdava ir blogas ženklas ateičiai“²⁷. Be šių mokyklai skirtų knygų, 1845 m. Peterburge S. Daukantas savo lėšomis išspausdino pirmąjį istorijos veikalą, parašytą lietuvių kalba, „Budą senovės lietuvių, kalnienu ir žemajtių“. 1846 metais pasirodė jo sudarytas tautosakos rinkinys „Dajnes žiamajtių“.

Lietuvių istorijos studijoms, lietuviškų knygų leidybai S. Daukantai reikėjo daug lėšų. Tik už lotynų kalbos gramatikos spausdinimą jis turėjo sumokėti 2 000 rublių²⁸. Vienas įgyvendinti leidybinių užmojų S. Daukantas tikrai negalėjo, nes jo metinės pajamos buvo akivaizdžiai per mažos (300 sidabrinų rublių²⁹). M. Biržiškos manymu³⁰, 1845—1849 m. atsirado rėmėjų (I. Oginskis, T. Gadonienė), kurių lėšomis S. Daukantas tuo metu galėjo leisti vieną knygelę po kitos. K. Kanapackis prisidėjo prie populiarų didesnio tiražo knygelėlių leidybos. 1864 metais jis išleido išverstas iš lotynų kalbos pirmojo romėnų pasakėtininko Fedro pasakas, romėnų istoriko K. Nepoto „De viris illustribus“ vertimą „Givatas didiųjų karvaidų“. Kaip rašoma pratarmėje, knygelė buvo skirta norintiems mokytis lietuvių kalbos³¹. K. Kanapackio lėšomis išėjo S. Daukanto parengtos praktinio turinio knygelės: 1847 m. — „Pa-

²⁷ Daukantas S. Raštai. — T. 2. — V., 1976. — P. 783.

²⁸ Ten pat. — P. 764.

²⁹ Ten pat. — P. 773.

³⁰ Biržiška V. Aleksandrynas ... — T. 3. — P. 14.

³¹ Nepotas Kornelijus. Givatas didiųjų karvaidų senovės. — Peterburgas, 1846. — P. [1—3].

rodimas, kaip apinius' auginti", 1848 m. — „Pamokimas, kaip rinkti medines sieklas“, „Ugnės kningele“, „Pamokslas ape sodnus“. Reikėtų pritari E. Aleksandravičiaus nuomonei³², kad kol nėra žinomi K. Kana packio pajamų šaltiniai, visiškai tikėtina, kad tuo metu knygelės galėjo būti spausdinamos iš bendromis pastangomis surinktų lėšų. Tačiau nemažai didesnių S. Daukanto kūrinių taip ir nepasirodė, nes nei tuo metu, nei vėliau neatrodė lėšų jiems spausdinti.

1850 m. S. Daukantai išvykus iš Peterburgo, pagrindinis lietuvių kultūrinės veiklos centras persikėlė į Lietuvą. Rusijos imperijos sostinėje studijuojantis jaunimas tenkinosi jų materialines galimybes atitinkančia liuanistine veikla. 1861 m. Peterburgo universiteto studentas T. Nešukaitis išspausdino „Giesmes nabožnas“, kurias buvo numatyta platinti Kaune prieš sukilimą politinių religinių manifestacijų metu³³.

V. Merkio manymu³⁴, kelios priežastys nulėmė tai, kad lietuvių nacionalinio telkimosi bei lietuviškos knygos leidybos centrai buvo Rusijos miestuose. Nacionalinė spauda stipriausiai reikšėsi pagrindinėje tautos teritorijoje. Peterburgo, Maskvos mokyklose lietuvių kultūros veikėjai ėjo mokslus, kai kurie iš jų čia ilgai gyveno ir dirbo. Intelektuali rusų ir kitų tautų aplinka skatino etninę lietuvių integraciją, keitimąsi kultūros vertybėmis ir visuomeninėmis bei politinėmis idėjomis.

Lietuviškos knygos leidėjų sambūris pačioje Lietuvoje pradėjo formuotis Varniuose nuo 1845 m., kai tenykštės Dvasinės seminarijos rektoriumi buvo paskirtas M. Valančius, vėliau tapęs Žemaičių vyskupu. M. Valančiaus pastangomis Varniuose susitelkė gausios mokslinės ir intelektualinės pajėgos, trumpam padariusios šį miestelį svarbiausiu XIX a. vidurio lietuvių kultūros židiniu, kuriame buvo puoselėjami dideli lietuviškos knygos leidimo planai.

Pirmasis M. Valančiaus leidinys — dviejų dalių veikalas „Zemajtiu viskupiste“ buvo išspausdintas 1848 m. Tuo metu finansinė būklė varžė leidybinę veiklą. 1848 m. balandžio 28 d. M. Valančius laiške S. Daukantai rašė: „... kad pralobčiau, gyventume isz pusės ir uždėtume Žemaitiszką akademiją — ką duok dieve!

Mūs nominatą užponavo skupumas, gvoltu rėkia kad reik kur isz-leisti pinigą; užtat nuo jo dėl literatizzkų reikalų jokios pagalbos tikėtis negalime“³⁵. „Zemajtiu viskupistes“ spausdinimui reikalingų lėšų dalį M. Valančius sukaupe prenumeratos būdu. Knygos gale pridėtas prenumeratorių sąrašas rodo, kad veikalą iš anksto užsisakė 121 asmuo³⁶: 86 kunigai, 18 klierikų ir 17 pasauliečių. Iš pastarųjų 4 tituluojami gubernijos sekretoriais (carinės Rusijos valdininkų titulas), tiek pat vyskupijos įstaigų tarnautojų, vienas amatininkas, o kitų profesijos nenurodytos. Iš kunigų iš anksto užsiprenumeravo visi Varnių semina-

³² Aleksandravičius E. Min. veik. — P. 72.

³³ Gargasaitė D. 1861 m. ... — P. 52—53.

³⁴ Merkys V. Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1940 m.). — V., 1957. — P. 90.

³⁵ Medega S. Daukanto biografijai // Dirva. — 1898. — Kn. 1. —P. 79—80.

³⁶ Valančius M. Zemajtiu viskupiste. — V., 1848. — P. 271—274.

rijos profesoriai, prelatas P. Križanauskis, knygos cenzorius, Vilniaus katedros kanauninkas D. Pacevičius, vėlesni aktyvūs M. Valančiaus darbų talkininkai kunigai J. Barcevičius, K. Cekanauskas, N. L. Montvydas, I. Markevičius, K. Prialgauskis ir daugelis kitų.

Tapęs vyskupu, daugumą parengtų knygų M. Valančius išspausdino savo lėšomis: „Zine, kaipj rejk atlikti spaviednę“ (1852 ir 1857 m.), „Pamokymas apej sakramentą dirmavones“ (1850 m.), „Istorije švęnta Senoje istatima“ (1852). 1854 metais vyskupas M. Valančius finansavo J. Zenevičiaus išversto iš lenkų kalbos „Katekizo katalikų“ (1854 m.), skirto seneniai prijungtos rytinės vyskupijos dalies gyventojams, spausdinimą.

Prasidėjus blaivybės judėjimui Lietuvoje, M. Valančius ir jo bendraminčiai dar labiau susitelkė rašdami ir leisdami šį judėjimą remiančias ir skatinančias knygeles. Jų autoriai ir leidėjai buvo J. S. Dovydaitis ir K. Kasakauskis. Knygeles religinės moralės temomis rašė ir leido broliai Antanas, Tadas ir Vincentas Juzumai.

Būdamas vyskupu, M. Valančius perėmė į savo rankas ir dvasinės cenzūros darbą. Religinio ir pasaulietinio turinio knygos galėjo būti spausdinamos tik jo aprobuotos. Taigi M. Valančius koregavo būtiniausių lietuviškų leidinių repertuarą, jo apimtį bei turinį. Jis daug prisidėjo prie pakartotinai leidžiamų maldaknygių, giesmynų ir kitų religinių leidinių kalbos ir turinio tobulinimo.

Lietuviška religinė ir pasaulietinė liaudžiai skirta knyga išaugo tiek kiekybe, tiek ir turiniu. Didaktinio elementaraus turinio knygielių leidimo idėja, subrandinta S. Daukanto bičiulių Peterburge, buvo įgyvendinta M. Valančiaus ir artimų jo bendradarbių — dvasinės inteligentijos iniciatyva tik M. Valančiaus vyskupavimo laikais.

Tuo metu netoli Varnių, Rietave, mokytojavo pirmųjų lietuviškų kalendorių leidėjas L. Ivinskis. Periodiškai leidžiamų lietuvių kalba leidinių pasirodymas buvo labai svarbus įvykis. Nuo 1846 iki 1855 metų visus kalendorius L. Ivinskis leido savo lėšomis. Kadangi labai kuklaus mokytojo atlyginimo (120—150 rublių) nepakako (kalendoriaus leidimas kainavo apie 180 rublių), leidėjas ne kartą turėjo skolintis pinigų iš Oginskių dvaro. Pirmajam kalendoriui išleisti L. Ivinskis pasiskolino 60 sidabrinių rublių, 1850 m. — 90 rublių. Kartais trūkstamą lėšų dalį kredituodavo A. Zavadskis, spausdinęs jo kalendorius³⁷. Pirmųjų metų kalendoriams išleisti L. Ivinskis sunaudojo daug asmeninių lėšų ir patyrė 1 000 rublių nuostolio³⁸. Po septynerių leidimo metų kalendorius išpopuliarėjo, atsirado geresnės platinimo sąlygos, ir A. Zavadskis apsiėmė jį spausdinti savo lėšomis.

Visi Lietuvos teritorijoje buvę ir veikę pavieniai leidėjai ar jų sambūriai naudojosį Vilniaus poligrafine baze. Čia buvo susitelkusios beveik visos Lietuvos spaustuvės. Kiti lietuviškų knygų leidėjai savo kūrinius spausdino gyvenamosios vietos spaustuvėse, o tais atvejais, kai jų ten

³⁷ Petkevičiūtė D. Laurynas Ivinskis ... — P. 121, 124.

³⁸ Tyla A. Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu // Spauda ir spaustuvės. — V., 1972. — P. 19.

nebuvo, — arčiausiai veikusiose įmonėse. Spausdinimo vietos pasirinkimą lėmė poligrafijos įmonių geografinė padėtis ir leidėjų gyvenamoji vieta, ryšiai su kultūros centrais.

XIX a., be knygos įmonių ir pavienių asmenų, lietuviškas knygas leido bažnytinės ir pasaulietinės organizacijos ir įstaigos. Jos pasižymėjo veiklos motyvų prieštaringumu, ideologinės orientacijos įvairumu, skirtinga leidybos apimtimi ir turiniu.

Lietuviškas knygas leidusios religinės organizacijos vadovavosi religinės praktikos ir propagandos poreikiais. Leidinių skaičiumi išsiskiria katalikų bažnyčios visuomeninės organizacijos — įvairios brolijos, veikusios daugelyje XIX a. Lietuvos parapijų. Šių brolių leidžiami lapeliai apie savo narių pareigas, stojančiųjų į broliją taisykles buvo skiriami konkrečios bažnytinės organizacijos reikalams. Iš viso žinomi 32 tokie leidiniai. Lėšos jiems spausdinti buvo renkamos iš draugijos narių arba išskiriamos iš konkrečios bažnyčios pajamų.

Svarbus lietuviškų knygų leidėjas, kaip ir ankstesniais amžiais, buvo katalikų ir protestantų bažnyčios. Katalikai leido spaudinius administraciniams bei organizaciniams bažnyčios reikalams (popiežiaus enciklikas, katalikų vietinės bažnytinės vyriausybės ganytojiškus laiškus, priginius leidinius), liturginius veikalus (pamokslų rinkinius ir pan.).

Religinių raštų Lietuvos protestantams leidimu bei platinimu rūpinosi evangelikų liuteronų provinciniai sinodai bei distriktų superintendantai. 1803—1864 m. buvo išleista 11 knygų (4 iš jų savo lėšomis išspausdino superintendentas A. R. Močiulskis). Lėšas knygoms leisti skyrė provinciniai sinodai. Keli leidiniai 1808 m. išėjo Biržų parapijos lėšomis. Knygas (kaip ir kitus Lietuvos protestantams skirtus leidinius) spausdino J. F. Stefenhageno spaustuvė Mintaujoje.

Pirmasis XIX a. ketvirtis buvo Biblijos draugijų klestėjimo metas. 1812 m. caras Aleksandras I patvirtino Rusijos Biblijos draugijos statutą, 1813 m. sausio 11 d. įvyko steigiamasis susirinkimas. (Biblijos draugijos Rusijoje gyvavo iki 1826 m.). Biblijos draugijų tikslas buvo įvairių tautybių ir tikėjimų gyventojams platinti pigias Biblijas ar jų dalis. Draugijų veikla nulėmė Naujojo Testamento pasirodymą katalikiškoje Lietuvoje. Katalikų bažnyčia neleido tikintiesiems savarankiškai skaityti Biblijos, todėl ir nebuvo spausdinami ištisiniai Sventojo Rašto tekstai. Iki pat XX a. Lietuvoje tebuvo leidžiamos tik didesnės ar mažesnės Biblijos ištraukos, specialūs rinkiniai su Sventojo Rašto teksto komentarais. Žemaičių vyskupas J. A. Giedraitis, pritaręs Biblijos draugijų veiklai ir pats joje dalyvavęs, išvertė į lietuvių kalbą Naująjį Testamentą ir išspausdino jį Vilniuje misionierių spaustuvėje 1816 m. Tai buvo pirmasis Lietuvos katalikų istorijoje viso Naujojo Testamento leidimas. Tuo tarpu lietuvių protestantai parengė ir išleido pilną Bibliją ne vieną kartą. Daugiau kaip 2 000 rublių kainavo vien minėtos J. A. Giedraičio parengtos Biblijos įrišimas. Lėšų tam atsiuntė Rusijos Biblijos draugija³⁹. Iš viso Biblijos

³⁹ Pierwsze posiedzenie publiczne Oddziału Wilenskiego Rossyjskiego Towarzystwa Bibliynego. — W., 1819. — S. 43—44.

leidimas kainavo 20 000 rublių⁴⁰. Biblija pasirodė dviem leidimais. Pirmojo leidimo egzempliorių išleista nedaug, tačiau puikiame popieriuje, su odiniais apdarais. Leidiniai buvo skirti privilegijuotajai visuomenei. Antrasis leidimas, skirtas plačiajai visuomenei, nebuvo toks puošnus.

XIX a. lietuviškas knygas pradėjo leisti ir pasaulietinės leidybinės organizacijos. Joms priskiriama švietimo pakraipos rusų leidybinė draugija „Visuomenės gerovė“ ir leidybinei institucijai prilygstantis M. Akelaičio organizuotas Lietuviškų knygų leidimo fondas.

Draugija „Visuomenės gerovė“, įkurta Peterburge 1859 m., leido rusų ir verstinę literatūrą, daugiausia dėmesio skirdama gamtos mokslų ir technikos leidiniams, nors jai rūpėjo ir rusų bei užsienio literatūros klasikų kūriniai, istorijos, mokomosios knygos. Lietuviškos knygos leidybai draugija reikšminga tuo, kad 1861 m. išspausdino Tauragės parapiinės mokyklos mokytojo J. Krečinskio parengtą rusų kalbos pradžiamokslį „Rusiškas elementorius“. Jo išleidimo motyvus apibrėžtume kaip šviečiauosius politinius. Elementorius buvo skirtas rusų kalbai įtvirtinti Lietuvos mokyklose.

Kitų tikslų siekė M. Akelaitis, kurdamas Lietuviškų knygų leidimo fondą. Fondas buvo reikalingas knygoms lietuvių liaudžiai leisti. Pagrindinius M. Akelaičio leidybinės veiklos tikslus bei organizavimo formas nulėmė iš S. Daukanto, M. Valančiaus, L. Ivinskio ir kitų lietuvių inteligentų perimtos leidybinės tradicijos bei kultūrinė lenkų veikla. Dar gyvendamas Svirlaukyje, M. Akelaitis subrandino „Liaudies bibliotekėlės“ leidimo idėją. Jos programą plačiai išdėstė 1859 m. vasario 17 d. laiške J. I. Kraševskiui. Programą sudarė keturi skyriai: 1) religija, dorybė, tiesa; 2) gamta ir pramonė; 3) istorija ir geografija; 4) literatūra. „Tai yra piešinys sodiečių bibliotekos, kuri su laiku gali pasididinti, dabar pasikakinsime keturiais skyriais. Turėdamas šiokių tokių lėšų išleidinėsiu pavieniui knygeles virš minėto turinio“⁴¹, — rašė M. Akelaitis tame laiške.

Lėšų knygelėms spausdinti M. Akelaitis planavo sukaupti pelningai publikuodamas savo leidinius ir įtraukdamas pasiturinčius dvarininkus į liaudies švietimo rėmimo veiklą. Antrasis būdas buvo realesnis. Pinigų paaukojo dvarininkai F. Karpis, Bistramas, P. Pšeciševskis, Semiota, 40 sidabrinių rublių davė A. Valickis, 300 — V. Radvila iš Pavoločės⁴². Padėjo ir I. Oginskis, skyręs lėšų (paskolos forma) vienam M. Akelaičio elementoriui išleisti. „Liaudies bibliotekėlė“ pradėjo eiti 1859 m. pabaigoje. Per penkis mėnesius pasirodė penkios M. Akelaičio parengtos knygutės: „Lietuviškas elementorius“, „Kvestorius“, „Jonas Išmisločius kromininkas“, „Teve musu“ ir „Svejka Marija“. Deja, tuo „Liaudies bibliotekėlės“ leidimas ir baigėsi. Išsekus fondui, M. Akelaitis pritrūko lėšų, o vėliau jam gal sutrukdė ir krašte kilę neramumai.

⁴⁰ Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 1: 1547—1861. — V., 1969. — P. 104.

⁴¹ Selima[s] (Kaupas A.) Akelaitis... — P. 281—282.

⁴² Ten pač. — P. 311.

XIX a. lietuviška spauda reikėsi ir politinėje kovoje. Per 1831 m. ir 1863—1864 m. Lietuvoje buvo išspausdinta 17 atsišaukimų. Šiais spaudiniais buvo siekiama įvairių politinių tikslų. 1812 m. Napoleono kariuomenei įžengus į Lietuvą, buvo platinamas lenkiškai ir žemaitiškai surašytas atsišaukimas, išspausdintas kariuomenės lauko spaustuvėje. Po 1794 m. tai buvo antrasis žinomas lietuviškas kreipimasis į tautą. 1831 m. lietuviškų atsišaukimų rengimu ir spausdinimu rūpinosi caro valdžia Peterburge. Pasirodė du lietuviški atsišaukimai. Prieš sukilimą pasisakyta ir vyskupo J. A. Giedraičio pasirašytame atsišaukime. Visus tris atsišaukimus platinė S. Giedraitis, J. K. Gintila bei J. Rupeika, lydintys rusų kariuomenę, einančią malšinti Lietuvos sukilėlių⁴³. Kito, 1863—1864 m. sukilimo metu buvo platinama 4 kartus daugiau atsišaukimų. Juos leido tiek sukilimo vadovybė, tiek sukilimo malšintojai. Žinomi du oficialūs carinės valdžios atsišaukimai ir vienas vyskupo M. Valančiaus pasirašytas ganytojiškas laiškas, išleistas Rusijos valdžios lėšomis. Likusius 10 atsišaukimų parengė ir išleido sukilėlių valdžia. Ne visi jos leidybiniai planai buvo įgyvendinti. Žinoma, kad 1861 m. M. Akeleitis parašė atsišaukimą „Gromata Vilniaus senelio“, kurį rengėsi spausdinti Klaipėdoje⁴⁴. Tačiau valdžiai pavyko sutrukdyti, ir atsišaukimas nepasirodė.

XIX a. prie lietuviškų knygų leidybos prisidėjo Rusijos valdžios administracinės ir mokslo įstaigos. Jų lėšomis pasirodė 18 leidinių, iš kurių 16 — valdžios įstatymai ir kelios knygelės higienos bei mitybos klausimais.

XIX a. 4 dešimtmečio pabaigoje lietuvių kalba pradėjo domėtis, ją studijuoti ir tyrinėti rusų kalbininkai. Rusų filologo akademiko I. Sreznevskio paskatintas, lietuvių kalbą pradėjo tyrinėti Charkovo universitete filologijos mokslus išėjęs lietuvis J. Juška. Jo parašytą studiją apie lietuvių kalbos tarmes ir rašybą Peterburgo mokslų akademija išspausdino savo lėšomis iš pradžių Akademijos tęstiniame leidinyje «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики (Ред. акад. И. И. Срезневский. Спб., 1861) lietuvių ir rusų kalbomis, o paskui — tik lietuviškai atskiru leidiniu⁴⁵, pavadintu „Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas statrašymas, arba ortografija“.

1795—1864 m. lietuviškos knygos raidą skatino pagausėjęs ir kokybiškai pasikeitęs knygų leidėjų būrys. Be tradicinių knygų leidėjų — spaustuvių ir knygynų, lietuviškus spaudinius leido pasaulietinės institucijos, leidybinės ir politinės organizacijos, oficialiosios valdžios bei mokslo įstaigos. Padaugėjo pavienių leidėjų. Tarp jų išskirtinę vietą užėmė lietuvių demokratinės kultūros veikėjai (S. Stanevičius, S. Daukantas ir kiti), rūpinęsi pasaulietinės knygos leidyba. XIX a. antrojo de-

⁴³ Переписка епископа-князя Гедройца с гр. Д. Н. Блудовым // Русский архив. — 1869. — № 9. — Столб. 1845—1842.

⁴⁴ Spausdinti ir nespausdinti 1863—1864 m. sukilimo raštai // Karo archyvas. — 1925. — Kn. 1. — P. 208.

⁴⁵ Palionis J., Sabaliauskas A. Rytų slavų kalbiškai lietuviškos baruose. — V., 1990. — P. 17.

šimtmečio pabaigoje ir trečiajame dešimtmetyje prasidėjęs etnokultūrinis sąjūdis, laikytinas lietuvių tautinio atgimimo užuomazga, reiškėsi „rūpesčiu dėl pradžios mokyklų valstiečiams gimtąja kalba, didaktinės literatūros leidimu, /.../ kova dėl „Zemaičių — lietuvių“ kalbos teisių viešajame gyvenime, folkloro rinkimu ir populiarinimu, lietuviškos savo dvasia Lietuvos praeities ir ateities vizijos puoselėjimu“⁴⁶. Toks tautinio sąjūdžio aiškėjimas išryškina ir patvirtina demokratinės lietuvių inteligentijos leidybinės veiklos išskirtinumą ir reikšmingumą. Nauju lietuviškos knygos leidybos istorijos reiškiniu tapo M. Akelaičio organizuotas Lietuviškų knygų leidimo fondas ir pastangos leisti „Liaudies bibliotekėlę“. Minėtas fondas vertinamas kaip pirmoji lietuvių leidybinė institucija. Tačiau tuo metu lietuviškų knygų leidėjai susidūrė su didelėmis kliūtimis, sutrukdžiusiomis įgyvendinti visus spaudos plėtojimo planus ir sumanymus. Lietuviškos knygos raidą stabdė leidybos finansavimo problema, svetimtaučių komersantų tarpusavio konkurencija ir jų viešpatavimas lietuviškų knygų leidyboje, carinės Rusijos spaudos kontrolės priemonės, kurios, stiprėjant nacionalinei priespaudai, darėsi vis griežtesnės. Jeigu būtų buvusi palankesnė leidybinė situacija ir pajėgesni leidėjai, lietuviškų spausdintų knygų tuo metu būtų buvusių kur kas daugiau, nes beveik 270 rankraščių (kai kurie jau buvo parengti spaudai) taip ir nepasirodė.

Vilniaus universiteto
Bibliotekinių katedra

Įteikta spaudai 1991 m. kovo mėn.

AUSRA NAVICKIENE

PUBLISHERS OF LITHUANIAN BOOKS IN 1795—1864

Summary

1091 Lithuanian books were published in 1795—1864. 585 of them were edited in Great Lithuania. The production of books increased twofold in comparison with the period up to 1795. The circle of Lithuanian books' publishers had changed in quantity and quality. The Lithuanian books were published not only by traditional publishing houses, printing houses and bookstores but by social institutions, publishing and political organizations, state and science institutions of czarist Russia. Special group was formed by individual publishers. Well-known Lithuanian democratic cultural workers cherishing Lithuanian secular books played a great role among them (S. Stanevičius, S. Daukantas and others). M. Akelaitis had organized a fund for Lithuanian books series „Peoples' library“ publishing. That was a new phenomenon in Lithuanian book publishing institution which renewed the tradition of publishers' group activities (as earlier the group of Zemaičiai students in Vilnius university, the friends

⁴⁶ Kulakauskas A. Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. — V., 1990. — P. 138—139.

of S. Daukantas in Petersburg, the intelligentsia of Varniai under the leadership of M. Valančius). According to the accumulated data 362 books were published by publishing enterprises, 124 by individual publishers, 94 by various institutions and organizations (the publishers of 8 more books are unknown). The prayer-books, books of songs extracts from the Bible with commentary of eighteenth century were in great demand. The profit from this business compelled the foreign publishers and booksellers to competition among themselves. The workers of Lithuanian literature were concerned with the edition of first Lithuanian fiction, folk-lore, history and original educational works. They received aid from secular and church supporters. Russia state institutions publishing activity was limited to some books on law and hygiene and political proclamations (in 1831, 1863—1864). Lithuanian publications were used in political fight for the first time.